

VAN İLAHİYAT DERGİSİ

Van Journal of Divinity

ISSN: 1300-4530 | e-ISSN: 2667-615X

Haziran / June | 2024/12/20

Başran Mu'tazilite Theology: Abū 'Alī Muḥammad b. Khallād's Kitāb al-uşūl and its reception. A Critical Edition of the Ziyādāt Sharḥ al-uşūl by the Zaydī Imām al-Nāṭiq bi-l-ḥaqq Abū Ṭālib Yaḥyā b. al-Ḥusayn b. Hārūn al-Buḥḥānī (d. 424/1033), Leiden: Brill, 2010.

HALİL İBRAHİM DELEN

Arş. Gör. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kalam Anabilim Dalı
Researcher Assistant, Dr., Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of Divinity,

Department of Kalam

Tekirdağ, Türkiye

hidelen@nku.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-2803-0300>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Kitap Değerlendirmesi | Book Review

Geliş Tarihi | Received: 3 Ocak/January 2024

Kabul Tarihi | Accepted: 17 Nisan/April 2024

Yayın Tarihi | Published: 15 Haziran/June 2024

Atıf | Cite as

Delen, Halil İbrahim. "Başran Mu'tazilite Theology: Abū 'Alī Muḥammad b. Khallād's Kitāb al-uşūl and its reception. A Critical Edition of the Ziyādāt Sharḥ al-uşūl by the Zaydī Imām al-Nāṭiq bi-l-ḥaqq Abū Ṭālib Yaḥyā b. al-Ḥusayn b. Hārūn al-Buḥḥānī (d. 424/1033)". *Van İlahiyat Dergisi* 12/20 (Haziran 2024), 123-127. <https://doi.org/10.54893/vanid.1414379>.

Delen, Halil İbrahim. "Başran Mu'tazilite Theology: Abū 'Alī Muḥammad b. Khallād's Kitāb al-uşūl and its reception. A Critical Edition of the Ziyādāt Sharḥ al-uşūl by the Zaydī Imām al-Nāṭiq bi-l-ḥaqq Abū Ṭālib Yaḥyā b. al-Ḥusayn b. Hārūn al-Buḥḥānī (d. 424/1033)". *Van Journal of Divinity* 12/20 (June 2024), 123-127. <https://doi.org/10.54893/vanid.1414379>.

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vanid>

Mail: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Başran Mu'tazilite Theology: Abū 'Alī Muḥammad b. Khallād's Kitāb al-uşūl and its reception. A Critical Edition of the Ziyādāt Sharḥ al-uşūl by the Zaydī Imām al-Nāṭīq bi-l-ḥaqq Abū Ṭālib Yaḥyā b. al-Ḥusayn b. Hārūn al-Buṭḥānī (d. 424/1033) Leiden: Brill, 2010.

Öz

İncelenen kitap, Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin önde gelen öğrencilerinden İbn Hallâd el-Basrî (ö. IV./X. yüzyılın ortaları) tarafından yazılmış olan *Kitâbü'l-Uşûl* ve onun şerhi olan *Şerḥu'l-Uşûl* adlı eserdir. Bu eser, Sabine Schmidtke ve D. E. Sklare tarafından yürütülen Mu'tazilite Manuscripts Project / Mu'tezilî Elyazmaları Projesi'nin sonucunda ortaya çıkmış ve Camilla Adang, Wilferd Madelung ve Sabine Schmidtke tarafından tahkikli neşri yapılarak yayımlanmıştır. "Zeydî İmâm en-Nâṭīk bi'l-hakk Ebû Ṭālib Yaḥyā b. el-Hüseyn b. Hārūn el-Buṭḥānī'nin (ö. 424/1033) *Ziyādāt Şerḥu'l-uşûl*'ünün Tahkikli Neşri" başlığını taşıyan çalışma, İbn Hallâd'ın *Kitâbü'l-Uşûl*'ü ve onun tamamlanmamış şerhi olan *Şerḥu'l-Uşûl*'den alıntılarla başlamaktadır. Ardından, İbn Hallâd'ın tamamlanmamış şerhine ek olarak yazılan çeşitli alıntılar gelmektedir ki bunlar da genelde Kādî Abdülcebbar'ın *Şerḥ*'indedir. Daha sonra, Zeydi imam Nâṭīk-Bilhak'ın açıklamaları eklenmekte ve son olarak, öğrencisi ve eserin müstensihi Ebû'l-Kâsım Aḥmed b. Mehdî el-Hasan'ın açıklamalarıyla metin tamamlanmaktadır. Metinde usûl-ü hamse doğrudan tanımlanmamış olmasına rağmen, okuyucu bu ilerleyişin farkına varabilir. Tevhidle başlayan metin, adalet konularına geçiş yapar, ardından va'd-va'id kısmı gelir ve nihayetinde ecel, rızık, kaza ve kader gibi konularla son bulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, İbn Hallâd el-Basrî, Kitâbü'l-Uşûl, Şerḥu'l-Uşûl, Ziyādāt-Şerḥu'l-Uşûl, Nâṭīk-Bilhak Ebû Ṭālib el-Buṭḥānī

Abstract

The book under study is "Kitāb al-Uşūl" and its commentary "Sharḥ al-Uşūl" written by Ibn Ḥallād al-Basrī, one of Abū Ḥāshim al-Jubbā'ī's leading students. This work is the result of the Mu'tazilite Manuscripts Project conducted by Sabine Schmidtke and D. E. Sklare, and has been published in an edited edition by Camilla Adang, Wilferd Madelung, and Sabine Schmidtke. The study, entitled "-A Critical Edition of the Ziyādāt Sharḥ al-uşūl by the Zaydī Imām al-Nāṭīq bi-l-ḥaqq Abū Ṭālib Yaḥyā b. al-Ḥusayn b. Hārūn al-Buṭḥānī " begins with quotations from Ibn Ḥallād's Kitāb al-uşūl or its incomplete commentary, Sharḥ al-uşūl. This is followed by various quotations written in addition to Ibn Ḥallād's incomplete commentary, which are mostly from Kādī 'Abd al-Jabbār's Sharḥ. Then the commentary of the Zaydī Imam Nāṭīq-Bilhāq is added, and finally, the text is completed by the commentary of his student and annotator, Abū al-Kāsim Aḥmad b. Mehdī al-Ḥasan. Although the text does not directly define the usūl al-hamsa, the reader can recognize this progression. Beginning with tawhid, the text moves on to justice, followed by va'd-va'id, and finally concludes with topics such as predestination, sustenance, accident, and fate.

Keywords: Mu'tazilite, Abū 'Alī Muḥammad b. Khallād, Kitāb al-uşūl, Ziyādāt Sharḥ al-uşūl, al-Nāṭīq bi-l-ḥaqq Abū Ṭālib Yaḥyā b. al-Ḥusayn b. Hārūn al-Buṭḥānī

Mu'tezile kendi kelâmî sistematîğini beş ilke (usûl-ü hamse) üzerine inşa etmektedir. Tevhid, adalet, va'd ve va'id, el-menzile beyne'l-menzileteyn ve Emir bi'l-marûf nehiy 'ani'l-münker. Mu'tezilî düşüncenin temelini oluşturan bu esaslar aynı zamanda Mu'tezile tarafından üretilen kelâm literatürünün de ana esaslarıdır. Bu sebeple mezhep içerisinde bu beş esası açıklayan özel eserler kaleme alındığı gibi diğer yazılan eserler de bu beş esasın açıklaması konumundadır. Bunun en güzel örneklerini Kādî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1024-25) çalışmaları teşkil etmektedir. Son zamanlarda giderek artan Mu'tezilî neşir çalışmalarının serencamına baktığımızda 2000'li yıllarda Mu'tezilî araştırmaların öznesini Kādî Abdülcebbar oluşturmaktaydı. Bunun temel etkenlerinden birisi de eldeki metinlerin Kādî Abdülcebbar ve öğrencilerine ait olmasıydı. Buradan hareketle de yapılan çalışmalarda özellikle "geç dönem Mu'tezilesi" olarak adlandırılan bu süreçte Kādî Abdülcebbar ve belirli birkaç öğrencisi daha ön planda durmaktaydı.

Burada ele aldığımız eser ise, Kādî Abdülcebbar öncesine ait bir metindir: Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin (ö. 321/933) önde gelen öğrencilerinden olan İbn Hallâd el-Basrî (ö. 340/951-2) tarafından yazılmış olan

Kitâbü'l-Uşûl ve onun şerhi olan Şerḥu'l-Uşûl'u ihtiva etmektedir. Bu eser, 2003 yılında Sabine Schmidtke ve D. E. Sklare, tarafından yürütülen Mu'tazilite Manuscripts Project / Mu'tezilî Elyazmaları Projesi'nin sonucunda ortaya çıkmış bir çalışmadır. Daha önce bazı akademik çalışmalarda genel hatlarıyla ele alınan ve genel değerlendirmelere konu olan bu eser Camilla Adang, Wilferd Madelung ve Sabine Schmidtke tarafından tahkikli neşri yapılarak yayımlanmıştır. Çalışma aynı zamanda, Avrupa Araştırma Konseyi'nin "Rediscovering Theological Rationalism in the Medieval World of Islam / Ortaçağ İslam Dünyasında Teolojik Rasyonalizmin Yeniden Keşfi" başlıklı FP7 projesi çerçevesinde desteklenmiştir.

Yayımlanan metin, Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan MS Cod. Or. 2949 (Arab 2307) numaralı yazma esere dayanmaktadır. Metnin kendisine nispet edildiği İbn Hallâd'ın eserlerinden hiçbiri bize doğru bir şekilde ya da müstakil bir nüsha halinde ulaşmamıştır. Ancak çalışmaya konu olan Kitâbü'l-Uşûl veya Şerḥu'l-Uşûl'ün önemli kısımları Zeydî İmâm Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak Yahyâ b. el-Hüseyn b. Hârûn'un (ö. 424/1033) Ziyâdât-Şerḥu'l-Uşûl'ünün içerisinde korunmuş bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Nâtık-Bilhak'ın öğrencilerinden birisine ait Ziyâdât nüshasının içerisinde korunarak günümüze kadar gelmiştir. Metin içindeki alıntılar, Nâtık-Bilhak'ın İbn Hallâd'ın kitaplarına doğrudan eriştiğini göstermektedir.

Çalışmaya konu olan eser 214 varaktan oluşmaktadır. Metni yayıma hazırlayanların ifadelerinden nüshanın bazı yerlerinde anlamayı zorlaştıracak hasarların olduğu anlaşılmaktadır. Yani nüsha bütünüyle iyi durumda değildir. Metnin bazı yerlerinde kopmaların bulunması sebebiyle metni yayıma hazırlayanlar, müstensihin bazı şeyleri atlamış olabileceğini düşünmektedir. Bu gibi durumlarda metni yayıma hazırlayanlar, mevcut Mu'tezilî literatürdeki benzer pasajlardan hareketle bağlamsal şekilde eklemeler yaptığını ifade etmektedir. Tahkik içeren metinlerde bu şekilde tadil işlemi yapılması mümkündür. Fakat bu tür tadillerde bağlamsal kaygılardan ziyade benzer ifadelerden hareketle literal eklemeler yani okunmayan kelimeler gibi yerlerin anlaşılması ön plandadır. Çünkü tahkikte asıl gaye müellife ait metnin en doğru bir şekilde ortaya çıkarılmasıdır. Aksi takdirde farkında olmadan niyet okuma hatasına düşme de söz konusu olabilir. Diğer taraftan dört farklı müellife ait farklı metinlerden [katmanlardan] oluşan ve yayıma hazırlayanların da belirttiği üzere bu katmanları her zaman birbirinden ayırt etmenin zor olduğu bir metinde, bu şekilde bir tadil işlemi metnin sıhhati açısından soru işareti olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaldı ki bahsi geçen müellifler tek bir mezhebe mensup âlimler de değildir. Mu'tezile-Zeydiyye etkileşimini peşinen kabul ederek bu metinlerin hepsini tek bir kültür havzasına hapsetmek de doğru değildir. Zira mezhepsel etkileşimler bu gibi klasik metinlerin okunması ile anlaşılacak bir şeydir. Bu sebeple bunlar arasında mezhepsel bir etkileşim olduğu ön kabulüne dayanılarak hüküm vermek yerine, eldeki metinden hareketle böyle bir etkileşimin olup olmadığını teyit etmek kanaatimizce daha isabetli durmaktadır.

Metni yayıma hazırlayanların da söylediği gibi, Ziyâdât birkaç katmandan oluşan bileşik bir metindir. Ziyâdât'ın çoklu katmanlarını birbirinden ayırt etmek genellikle zor olsa da İbn Hallâd'ın Kitâbü'l-Uşûl'ünün genel yapısının korunduğu bilinmektedir. Metni yayıma hazırlayanlar tarafından bu durum, biri San'a'daki Câmiu'l-kebîr Kütüphanesi'nde diğeri British Library'de muhafaza edilen Kitâbü'l-Uşûl'e dair başka bir ta'likin iki farklı elyazması tarafından da tasdik edildiği ifade edilmektedir. Kitâbü'l-Uşûl'ün yapısının, Mu'tezile kültür havzasında usûl-ü hamseye dair üretilen sonraki metinlerden, özellikle de Kâdî Abdülcebâr'ın Şerḥu'l-Uşûl'l-ḥamse'sinden veya Şerîf el-Murtazâ'nın (ö. 436/1044) Cümelü'l-'ilm ve'l-'amel'inden ve benzer formattaki diğer metinlerden önemli ölçüde farklı olduğunun altı çizilmektedir.

Çalışma, İbn Hallâd'ın Mu'tezile kelâmı içindeki konumunu hakkında bilgi veren bir girişle başlamakta; daha sonra tabakât literatüründe mevcut olan sınırlı bilgileri kullanarak kısa bir biyografisi verilmektedir. İbn Hallâd'ın doğum ve ölüm tarihleri bilinmemekle birlikte, Mu'tezile'nin klasik dönemi olarak tarif edilen bir dönemde Hicri dördüncü ve beşinci yüzyıllarda yaşamış olması muhtemeldir. Çünkü kendisinin Mu'tezile'nin Basra kolunun kahir ekseriyetinin mensup olduğu akımı temsil eden Behşemiyye ekolünün kurucusu Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin (ö. 321/933) öğrencisi olduğu bilinmektedir. Eldeki verilerden anlaşılacak İbn Hallâd, Ebû Hâşim'den önce Askerimükrem'de sonrasında Bağdat'ta ders almıştır.

Kaynaklarda uzun ömürlü bir hayata sahip olmadığı aktarılmaktadır. Behşemiyye'nin son dönem en önemli temsilcisi kabul edilen Kādî Abdülcebbâr'ın hocaları Ebû İshak İbrâhim b. Ayyâş ile Ebû Abdullah el-Basrî'de İbn Hallâd'ın öğrencileridir. Burada dikkat çeken nokta ise Kādî Abdülcebbâr'ın İbn Hallâd'ın eseri üzerine tamamlayıcı mahiyette Tekmile'yi kaleme almasıdır. Giriş bölümünde, İbn Hallâd'ın Kitâbü'l-Uşûl eserinin önemli bölümlerinin Kādî Abdülcebbâr'ın Şerhu'l-Uşûl'l-ḥamse'siyle tamamlandığı ifade edilmektedir.

Eserde bir mukaddime bulunmamasına dayanarak metni yayıma hazırlayanlar, bu eserin bir eğitim-öğretim faaliyeti kapsamında ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Bu duruma delil olarak da Kādî Abdülcebbâr ve öğrencilerinin zamanından günümüze ulaşan Mu'tezilî literatürle yapılan bir karşılaştırmayı sunmaktadırlar.

Metnin belirli katmanlardan oluştuğunu ifade etmiştik. Bu noktada en erken katman İbn Hallâd'ın Kitâbü'l-Uşûl'ünden ya da onun tamamlanmamış şerhi olan Şerhu'l-Uşûl'den alıntılar içermektedir. Sonraki katmanlar, İbn Hallâd'ın tamamlanmamış şerhine ek olarak yazılan Kādî Abdülcebbâr'ın Şerh'inden alıntılar, Zeydi imam Nâtık-Bilhak'ın (ö. 424/1033) açıklamaları ve son olarak öğrencisi ve eserin müstensihi Ebû'l-Kâsım Aḥmed b. Mehdî el-Hasan'ın açıklamalarından oluşmaktadır. Yayıma hazırlayanların hemfikir olduğu üzere, metnin bu katmanlarını tespit etmek her zaman mümkün değildir. Metinde usûl-ü hamse tanımlanmamış olsa da okuyucu meselelerin usûl-ü hamse gözetilerek ele alındığını fark edebilir. Bakıldığında tevhidle başlanmakta daha sonra adalet bahislerine geçilmekte, sonra va'd-vaîd şeklinde devam ederek ecel, rızık, kaza ve kader üzerine kısa bölümlerle nihayete ermektedir. Metni yayıma hazırlayanlara göre, kitabın genel şekli İbn Hallâd'ın eserinin yapısını yansıtmakta olup bu biçim daha sonraki Mu'tezilî eserlerden önemli ölçüde de farklılık arz etmektedir.

Kitabın ana kısmı çeşitli bölümlere ayrılmıştır. Bu bölümlerden bazılarının aynı başlığa sahip olduğu görülmektedir. Örnek vermek gerekirse Allah'ın sıfatlarının ele alındığı ve kelâmcılar tarafından kullanılan temel kavramlardan biri olan 'şifât' zikredilebilir. Başka bir örnek olarak üç kez geçen ta'dîl ve tecvîr gösterilebilir. Beş bölüm esas olarak farklı inanç gruplarına yönelik eleştiri niteliğini taşımaktadır. Sırasıyla Mecûsîlik, Mâneviyye ve Deysâniyye gibi düalist inançlara yönelik eleştirilere yer verilmektedir. Hıristiyanlık, Yahudilik, Berâhime ve son olarak Küllâbiyye aynı şekilde tenkit süzgecinden geçirilmektedir. Son bölümler teşbih, Allah'ın irade sıfatı, kaza-kader, beşeri irade, va'd-vaîd ve Mu'tezilî literatürde ele alınan ortak konuları ihtiva etmektedir.

Tevhid ile ilgili meseleler, âlemin zamansallığına yani sonradan meydana gelmesine ve dolayısıyla bir yaratıcıya ihtiyaç duymasına dayanan, kelâmcılar tarafından sıklıkla kullanılan hudûs deliliyle başlamaktadır. Dikkat çeken noktalardan birisi bu delilin ve delile yönelik itirazların tahlil edildiği bazı yerlerde daha geç dönemde oturmuş bir kavram olan "vâcibü'l-vücûd" ifadesinin geçmesidir. Kadîm olan varlık yani Allah vâcibü'l-vücûd olduğu ifade edilmekte ve aksi durum söz konusu olursa O'nu da var eden birinin olması gerektiği düşüncesi ileri sürülmektedir. Aynı şekilde Allah'ın varlığı zorunlu/vâcib olup diğer varlıklardan farklıdır. Burada Allah'ın varlığının zorunlu olarak tanımlanmasının yanı sıra kulun varlığı da 'câiz' şeklinde imkân temelli olarak ifade edilmektedir. (7-134) Bu, İbn Sînâ'ya atfedilen zorunlu ve mümkün varlık ayrımını akıllara getirmektedir. Metnin katmanlı yapısı sebebiyle bu ifade tarzının kime ait olduğunu net bir şekilde tespit etmek zor olsa da zorunlu ve mümkün varlık kavramlarının sonraki kelâmcılar tarafından benimsenmesinin izlerini taşıması bakımından önem arz etmektedir.

Kaderle ilgili meseleler 'akılcılar' olarak nitelendirilen Berâhime'nin peygamberliğin imkânı ve delâilü'n-nübüvve merkezli düşüncelerin eleştirisi ile başlamaktadır. Bu çerçevede Kur'an'ın otantikliği gündeme gelmektedir. Buradan nesih meselesine geçilmekte ve buna karşı çıkan Yahudilerin itirazları ele alınmaya başlamaktadır. Metinde geçtiği şekliyle Yahudiler, Hz. Musa'nın şeriatının neshedildiğini diğer bir ifade ile Hz. Peygamber'in onu yürürlükten kaldırdığına kesin bir şekilde karşı çıkmaktadırlar. Daha sonra tartışmanın daha çok içeriye dönük kısımları ele alınmaktadır. Bu da Kur'an'ın mahiyeti daha doğru bir ifadeyle kelâm sıfatının mahiyetiyle ilgilidir. Burada Küllâbiyye ve Eş'âriler ile yapılan tartışmalar söz konusudur. Bu, klasik kelâm kaynaklarından sıklıkla aşına olduğumuz Kur'an mahlûk mudur sorusu

etrafında cereyan etmektedir. Kader meselesi, elem bağlamında akıl ve nakil açısından Allah'ın kabîh ile olan ilişkisine dair tartışmaları da içermektedir. Kader meselesinin diğer bir yönü olan kulun fiillerinde özgür olup olmadığı ve tevli'd gibi konulara da yer verilmektedir. (135-261) Metinde günah-sevap, ceza-ikâb cennet ve cehennem ebediliği gibi meseleler de kısa bir şekilde yer almaktadır. Burada dikkat çeken nokta, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50) tarafından Allah'ın ebediliğine vurgu yapmak amacıyla dile getirilen cennet ve cehennem ebedi olmadığı görüşünün tam tersinin savunulmasıdır. (262-292)

İbn Hallâd ve eserinin önemi Mu'tezile kelâm ilminin gelişiminde öncü unsurlardan olması ve Kâdî Abdülcebbâr'ın hocalarının hocası olmasında yatmaktadır. İbn Hallâd'ın çalışmaları, Kâdî Abdülcebbâr'ın ve daha sonraki Mu'tezilî kelâm düşüncesini anlamak için daha bütüncül bir bakış imkanı sağlamaktadır. Bu sebeple neşri yapılan bu eser, erken ve geç dönem Mu'tezilî düşünce arasındaki sürekliliği göstermesi bakımından da önemli ipuçları ihtiva etmektedir. Bu sadece Mu'tezile açısından değil özellikle Mu'tezile-Zeydiyye etkileşimi gibi diğer mezheplerle ilişkileri tahlil etmek bakımından da önemlidir. Yazma nüshanın Zeydî Nâtık-Bilhak tarafından çalışmak amacıyla kullanılan bir metin olduğu düşünüldüğünde, bu etkileşimin ne kadar derin olduğu da belirginleşmektedir. Ayrıca Basra Mu'tezilesine ait metinlerin ve görüşlerin Yemen'e taşınması ve Mu'tezile kelâm kaynaklarının korunmasında Yemen Zeydîlerinin rolünü anlamada da yardımcı olabilir.

Literatür incelemesi yapıldığında metni yayıma hazırlayanların da ifade ettiği üzere Kitâbü'l-Uşûl farklı ilmi çevreler tarafından da üzerine kafa yorulan bir metindir. Örneğin Hanefî ulemasından Ebü'l-Hasen el-Kerhî'nin (ö. 340/952) metni incelediği aktarılmaktadır. Dahası, İbn Hallâd'ın çağdaşı olan Yahudiler tarafından da okunduğu ifade edilmektedir. Karaimlerin önde gelen bilginlerinden Yûsuf al-Başîr'in (ö. yaklaşık 431/1040) ve Rabbânî Yahudiliğin önemli temsilcilerinden olan Samuel ben Ḥofni Gaon'un bazı çalışmalarında bu esere yaptığı atıf ve alıntılar, eserin tedavülü açısından önemli bir bilgidir.

Bunlara ilave olarak şunu da ifade etmek gerekmektedir ki; çalışmanın giriş bölümünde eserin genel olarak Basra'da veya özel olarak Zeydî çevrelerinde nasıl karşılandığına dair incelemenin bulunmaması kitabın başlığının yarattığı beklentiyi karşılamamaktadır. Kitabın özellikle alt başlığında¹ hareketle okuyucu Mu'tezilî metnin Zeydî literatürdeki yansımalarını ortaya çıkaran bir bölüm arayışında olabilir. Lakin burada yayıma hazırlayanların da ifade ettiği gibi metnin katmanlı yapısı göz önüne alındığında metinleri her yerde birbirinden ayırt etmek de zorlaşmaktadır. Ancak yine de eserin başlığına bakıldığında bu tahkikli neşrin yalnız İbn Hallâd tarafından yazılmış bir esere ait olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan alt başlık bile kitabın aslında dört farklı yazar tarafından kaleme alınmış çok katmanlı bir metin olduğunu açıklığa kavuşturmamaktadır. Bununla birlikte kitap, Mu'tezilî literatüre önemli bir katkıdır ve Mu'tezile düşüncesinin gelişimine dair araştırmalar için bir boşluğu doldurmaktadır. Mu'tezilî düşünce yapısının anlaşılmasında farklı kuşaklardan âlimlerin tartışmalarının ve görüşlerinin zenginliğini de gözler önüne sermektedir. Kitap, özellikle felsefe, kelâm ve mezhepler tarihi ile ilgilenenler için ana kaynak konumundadır. Sonuç olarak eseri yayıma hazırlayanlar, önemli bir metni gün yüzüne çıkarma, neşrini güzel bir baskı ile taçlandırma, metinsel işaretler ve indeks gibi okuyucuya sundukları katkılarla takdiri hak etmektedirler.

¹ A Critical Edition of the Ziyādât Sharḥ al-uşûl by the Zaydî Imâm al-Nâtiq bi-l-ḥaqq Abū Ṭālib Yahyâ b. al-Ḥusayn b. Hārūn al-Buṭḥānî (d. 424/1033)